

מעבר לטבע

האם מטבענו אנחנו טובים או רעים? זו מחלוקת ארוכת שנים, שגדולי ההוגים עומדים בה משני צדי המתרס. תומס הופס גרס כי לאדם מטבע ברייתו "תשוקה מתמדת וחסרת מנוח אל כוח אחר כוח, תשוקה שאינה פוסקת אלא עם המוות"¹. אנחנו רעים, אבל משטרים ומשטרות יכולים לצמצם את נזקנו. ז'אן ז'אק רוסו האמין בהיפוכו של דבר: נבראנו טובים. החברה ומוסדותיה הם המשחיתים אותנו.²

הוויכוח נמשך היום בין ההוגים הניאו-דרוויניסטים. יש מהם הסבורים שהברירה הטבעית ומאבק ההישרדות הפכו אותנו, באופן תורשתי, להיות דורסי טרף ולא יונים הומיות. כדברי מייקל גיזלין: "גֵּרֵד אלטרואיסט ותקבל צבוע מדמם"³. לעומתו הראה חוקר הטבע פראנס דה-זואל, בסדרת ספרים מענגים על קופי-אדם וביניהם חביביו הבונבואים, כי הם יכולים להיות אמפתיים, אכפתיים ואפילו אלטרואיסטים.⁴ כאלה גם אנו, מטבענו.

המשורר הבריטי תומס ארנסט יום (Hulme) ראה במחלוקת זו את שורש המחלוקת בין הרומנטיקה לקלאסיציזם לאורך ההיסטוריה. הרומנטיציסטים האמינו כי "האדם טוב מטבעו", ו"הדברים היחידים שמדכאים אותו הם חוקים ומנהגים רעים" הסיירו אותם, וקראו דרוו לאינסוף האפשרויות הטמונות באדם."

שיג ושיח - הרב יונתן זקס

הקלאסיציסטים סברו להפך: "האדם הוא חיה, קבוע ומוגבל בצורה יוצאת דופן, וטבעו אינו נתון לשינויים. אך ורק הודות למסורת ולסדר אפשר להפיק ממנו משהו הגון"⁵.

חז"ל תיארו ויכוח כזה ממש בין המלאכים, כאשר הקב"ה נועץ בהם אם לברוא את האדם. המלאכים הם ה"אנחנו" בלשון הרבים המפורסמת שבפי אלוהים, "נַעֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדְמוּתֵנוּ" (בראשית א, כו). על פי מדרש חז"ל, מלאכי החסד והצדק צידרו בכריאת האדם, שכן הוא "גומל חסדים" ו"עושה צדקות". ואילו מלאכי השלום והאמת התנגדו, כי האדם כולו שקרים וכולו קטטה. הקב"ה החליט לברוא את האדם, מתוך תקווה שעם הזמן יתפתחו בו גם מידות השלום והאמת.⁶ זהו, בעצם, מה שטוען במונחים חילוניים מדען המוח איש הרווארד סטיבן פינקר בספרו 'המלאכים הטובים של טבע האדם'.⁷ לדבריו, במבט כוללני על ההיסטוריה, שהיו בה כמובן גם חריגות איומות, לאורך הדורות האדם נעשה פחות אלים.

התורה גורסת שאנחנו טובים ורעים גם יחד, והפסיכולוגיה האבולוציונית מסבירה מדוע. נולדנו לתחרות ולשיתוף פעולה. החיים הם מאבק תחרותי על משאבים מוגבלים. לכן עלינו להילחם ולהרוג. אבל אנחנו יכולים לשרוד רק בתוך קבוצות. בלי הרגלים של שיתוף פעולה ואמון, לא יהיו לנו קבוצות ולא נשרוד. זה חלק מכוונתה של התורה באומרה "לא טוב היות האדם לבדו" (בראשית ב, יט). משום כך אנחנו תוקפנים ואלטרואיסטים גם יחד: תוקפנים כלפי זרים, אלטרואיסטים כלפי בני הקבוצה שלנו.

אך התורה עמוקה מכדי שתותיר את הסוגיה בתיקו, כאותו רב בכדיחה הישנה שישב לדון בין איש לאשתו, אמר לכל אחד מהם שהוא צודק, וכאשר אשתו העירה לו שלא ייתכן ששניהם

צודקים אמר לה "גם את צודקת". התורה מציגה את הבעיה, אבל מציעה גם תשובה, ותשובה זו כלל איננה מוכנת מאליה. תשובה זו מופיעה כרמז דק השוזר את פרשת השבוע שעבר עם פרשתנו.

לסיפור המתחיל בכריאת העולם ונחתם בנוח יש מבנה ספירלי. אלוהים ברא תחילה יקום של סדר. ואז ברא את האדם, אשר בתורו ברא עולם של תוהו ובוהו: "וַתִּמְלֵא הָאָרֶץ חָמָס" (ו, יא). על כן החליט אלוהים למחות את הבריאה במבול. מבחינה מסוימת, הוא מחזיר אל העולם אל ראשיתו, אל זמן שבו "הָאָרֶץ הִיְתָה תוהו וָבוהו וְחָשֶׁךְ עַל פְּנֵי תְהוֹם וְרוּחַ אֱלֹהִים מְרַחֶפֶת עַל פְּנֵי הַמַּיִם" (א, ב). ועכשיו, אחרי המבול, האנושות מתחילה מחדש, כשנוח ומשפחתו בתפקיד אדם וחוה ובניהם.

פרקים ח-ט בבראשית הם אם כן מעין סיכוב שני לפרקים א-ג – אבל בשני הבדלים חשובים. ההבדל הראשון: בשני הסיפורים יש מילת מפתח המופיעה שבע פעמים, אך המילים שונות. בפרק א המילה היא "טוב". בפרק ט זוהי "ברית". ההבדל השני הוא שבשני הסיפורים יש התייחסות לעובדה שהאדם נברא בצלם אלוהים – אך ההשלכות שונות. בפרק א נאמר "וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם בְּצַלְמֹו, בְּצֶלְם אֱלֹהִים בָּרָא אֹתוֹ, זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָא אֹתָם" (א, כז). ואילו בפרק ט נאמר "שִׁפְךָ דָם הָאָדָם – בְּאָדָם דָּמוֹ יִשְׁפָךְ, כִּי בְּצֶלְם אֱלֹהִים עָשָׂה אֶת הָאָדָם" (ט, ו).

ההבדל מהדהד. פרק א אומר לי ש"אני" עשוי בצלם אלוהים. פרק ט אומר לי ש"אתה", הקורבן הפוטנציאלי שלי, עשוי בצלם אלוהים. פרק א מספר לנו על הכוח האנושי. פרק ט מספר לנו על גבולותיו המוסריים של הכוח. אנחנו יכולים להרוג, אבל איננו רשאים. יש לנו הכוח, אבל לא הרשות.

בקריאה קפדנית של הסיפור נראה כי אלוהים ברא את בני האדם מתוך אמונה שהם יבחרו באופן טבעי בישר ובטוב. הם לא יצטרכו לאכול מפרי "עֵץ הַדַּעַת טוֹב וְרָע" (ב, ט), מפני שהדחף הטבעי יוביל אותם להתנהג כראוי. שיקול, התבוננות, הכרעה – כל הדברים שאנו מקשרים עם הדעת – לא יהיו נחוצים. בני האדם יפעלו כפי שאלוהים רוצה שיפעלו, שהרי נבראו בצלמו.

אבל לא כך קרה. אדם וחוה חטאו, קיין רצח, ובתוך כמה דורות הידרדר העולם לתוהו. עכשיו, מספרת התורה, ה' ראה "כִּי רָבָה רָעַת הָאָדָם בְּאָרֶץ וְכָל יֹצֵר מַחְשַׁבַת לְבוֹ רָע רַע כָּל הַיּוֹם. וַיִּנְחַם ה' כִּי עָשָׂה אֶת הָאָדָם בְּאָרֶץ, וַיִּתְעַצֵּב אֵל לְבוֹ" (ו, ה-ו). כל שאר העולם היה, כזכור מסיפור הבריאה, "טוב". אך לא כן בני האדם. מתברר שאין הם טובים מטבעם. רבה רעתם. רק רע כל היום. זאת הבעיה. והפתרון, על פי התורה, הוא ברית.

הברית מביאה לעולם רעיון חדש: החוק המוסרי. חוק מוסרי איננו דומה לחוק מדעי. החוק המדעי, חוק הטבע, הוא סדירות שנצפתה בטבע: שִׁמְטוֹ חִפְץ וְהוּא יִפּוֹל. חוק מוסרי הוא כלל התנהגות: אל תגזלו, אל תגנבו, אל תרמו. חוקי טבע מחוויים; חוקי מוסר מצוויים. חוקי טבע מתארים; חוקי מוסר מטהרים.

כשמאורע בטבע איננו עולה בקנה אחד עם תמונת העולם הנוכחית של המדע, כשהוא "מפר" את חוק הטבע, זהו סימן שמשהו אינו כשורה בחוק. כך הוחלפו חוקי ניוטון באלו של איינשטיין. אבל כאשר אדם מפר את החוק, כשאנשים גוזלים או גונבים או מרמים, הליקוי איננו בחוק אלא במעשה. על כן חובתנו היא לשמור את החוק ולגנות את המעשה, ולעתים אף להעניש את עושהו. חוקי הטבע מאפשרים לנו לחזות; חוקי המוסר עוזרים

לנו להחליט. חוקי הטבע חלים על ישויות חסרות רצון חופשי; חוקי המוסר מניחים את קיומו של רצון כזה. כאן טמון השוני האיכותי בין בני אדם לצורות חיים אחרות.

כאשר באה הברית אל העולם, החלה תקופה חדשה. הדגש עבר מרעיון הטוב הטבעי אל מושג הברית, כלומר החוק המוסרי. התרבות האנושית החלה במעבר ממה שהיוונים כינו "פיזיס", הטבע, אל מה שנקרא בפיהם "נומוס", החוק. זה גם המעבר המכריע מ"צלם אלוהים" של פרק א לזה של פרק ט. פרק א עוסק בטבע ובביולוגיה. אנחנו ברואים בצלם אלוהים במובן זה שאנחנו יכולים לחשוב, לדבר, לתכנן, לבחור ולשלוט. ואילו פרק ט עניינו חוק. גם אנשים אחרים עשויים בצלם אלוהים, ועל כן אנחנו צריכים לכבדם, באמצעות איסור רצח וכינון צדק. במעבר פשוט זה נולד המוסר.

מה מספרת לנו התורה על המוסר?

ראשית, שהוא אוניברסלי. התורה מציבה את בריתו של אלוהים עם נוח, ודרכו עם כל האנושות, לפני הברית עם אברהם שהתגלגלה לימים לברית עם צאצאיו בהר סיני. אנושיותנו האוניברסלית קודמת להבדלי הדת שבינינו. אמיתה זו נחוצה לנו מאוד במאה ה-21, כאשר כה רבים הם מעשי האלימות המקבלים צידוק דתי. ספר בראשית מלמדנו שגם האויבים שלנו הם בני אדם.

אפשר שזו התרומה החשובה ביותר של המונותיאזם לתרבות האנושית. בכל החברות, עתיקות כמודרניות, יש סוג כלשהו של מוסר, אבל בדרך כלל הוא נוגע רק ליחסים שבתוך הקבוצה. איבה כלפי זרים היא תופעה כמעט אוניברסלית,

בממלכת החי ובממלכות האדם כאחד. בין זרים, הכוח מדבר. כמאמר האתונאים למייליים, "החזקים מבצעים מה שיש לאל ידם, והחלשים נכנעים להם".⁸

הרעיון שגם לאנשים שאינם כמונו יש זכויות, ושעלינו "לאהוב את הגר",⁹ היה נראה בוודאי זר ומוזר בעיני רוב האנשים ברוב התקופות. דרושה הייתה ההכרה בקיום אל אחד שהוא ריבונה של האנושות כולה ("הלוֹא אֵב אֶחָד לְכָלְנוּ הֵלוֹא אֶל אֶחָד בְּרָאָנוּ", מלאכי ב, י) כדי להגיע לפריצת הדרך אל הרעיון שיש כללי מוסר אוניברסליים, וביניהם קדושת החיים, רדיפת הצדק ושלטון החוק.

שנית, אלוהים עצמו מכיר בכך שאיננו טובים מטבענו. אחרי המבול הוא אומר, "לא אסף לקלל עוד את האדמה בעבור האדם, כי יצר לב האדם רע מנעריו" (בראשית ח, כא). הנוגדן ליצירה הרע הזה הוא הברית.

אפשר למצוא לכך בסיס במדעי המוח. האונה הקדמית בקליפת המוח מאפשרת לבני האדם לחשוב ולפעול באופן רפלקסיבי, לשקול את תוצאות מעשיהם. אך היא איטית וחלשה לעומת האמיגדלה הפרימיטיבית (בחסידות קוראים לפונקציה שלה "הנפש הבהמית"), אשר עוד לפני שאנו מספיקים לחשוב מייצרת את תגובת הילחם-או-ברח, שבלעדיה בני האדם הפרהיסטוריים לא היו שורדים.

הבעיה היא שתגובות מהירות אלו עלולות להיות הרסניות מאוד. לעתים תכופות הן מובילות לאלימות: לא רק אלימות בין מינים (טורף ונטרף), שהיא חלק מהטבע, אלא גם אלימות טבעית ותועלתנית פחות, אלימות-חינם, המאפיינת את חייהם של רוב

שאלות לשולחן השבת:

- מדוע אנו צריכים חוקי מוסר?
- מהי לדעתכם נטייתו הטבעית של האדם – לטוב או לרע?
- מה מלמדת אותנו התורה על האנושות בספרה על "אתחול" החברה לאחר המבול?

- 1 תומס הובס, לויטן, או החומר, הצורה והשלטון של קהילייה כנסייתית ואזרחית, מאנגלית: יוסף אור, ירושלים: מאגנס, תשכ"ב, עמ' 89.
- 2 ראו Jean-Jacques Rousseau, *Discourse on the Origin and Foundations of Inequality Among Men* (*Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*), 1754.
- 3 Michael T. Ghiselin, *The Economy of Nature and the Evolution of Sex*, Berkeley, University of California Press, 1974, p. 247.
- 4 על תגליותיו של פרנס דהיואל ראו בספריו שהופיעו בתרגום עברי: **עד כמה החיות חכמות? והאם אנחנו חכמים מספיק להבין זאת?** מאנגלית: ניצן לפידות, בן-שמן: מודן, 2017; **הקוף שבתוכנו**, מאנגלית: איריס ברעם, ירושלים: כתר, 2009; **טובים מטבעם**, מאנגלית: תמר רון, אוניברסיטת חיפה, 1998.
- 5 ת.א. יום, "רומנטיזם וקלאסיציזם", מאנגלית: יהונתן דיין, בתוך יום (עורך: יהודה ויזן), **מבחר כתבים**, תל-אביב: דחק (סדרת דרש לכתבי מופת בפואטיקה ובאסתטיקה), תשע"ט, עמ' 27-28.
- 6 בראשית רבה ה, ה.
- 7 Steven Pinker, *The Better Angels of our Nature: Why Violence has Declined*, Viking Books, 2011.
- 8 תוקידריס, **תולדות מלחמת פילופוניס**, מיוונית: א. א. הלוי, ירושלים: מוסד ביאליק, תשי"ט, ספר חמישי, פט, עמ' 278.
- 9 על פי דברים י, יט.
- 10 דניאל גולמן, **אינטליגנציה רגשית**, מאנגלית: עמוס כרמל, תל-אביב: מטר, 2009, פרק 2 (עמ' 27 ואילך).
- 11 משנה תורה, הלכות תמורה ד, יג.

בעלי החיים החברתיים. אין הכוונה לומר שאנחנו עושים רק רע. האמפתיה והחמלה טבעיות לנו ממש כמו הפחד והתוקפנות. הבעיה היא שהפחד רובץ סמוך מאוד לפתחו של כל מגע בין-אישי, והוא עלול לגבור על כל יתר האינסטינקטים.

הפסיכולוג דניאל גולמן קורא לזה **מחטף האמיגדלה**. הרגשות, הוא מסביר, גורמים לנו לשים לב לדבר דחוף ומגישים לנו תוכנית פעולה מיידית שאינה דורשת חשיבה נוספת. האדם הקדמון נדרש לתשובה מיידית: אני אוכל את הדבר הזה, או שהוא אוכל אותי?¹⁰ פעולה אימפולסיבית היא במקרים רבים הרסנית, מפני שהיא נעשית בלי לחשוב על תוצאותיה. לכן טען הרמב"ם כי מטרתן של מצוות רבות היא אימון המידות הטובות שלנו, על ידי כך שהן מכריחות אותנו לחשוב לפני שאנחנו פועלים.¹¹

התורה מלמדת אותנו, אם כן, שבטבענו איננו טובים ואיננו רעים, אך נטועה בנו היכולת להיות כאלה וגם כאלה. יש לנו נטייה טבעית לאמפתיה ולסימפטיה, אך יש בנו דחף חזק אף יותר של פחד, אשר עלול להוביל לאלימות. זו הסיבה שבדרך מאדם לנוח התורה עוברת מטבע לדין, מטוב לברית, מכוח לגבולות מוסריים לכוח. הגנים אינם מספיקים. נחוצים לנו גם חוקי מוסר.